УДК 81’374

Г.Ф. Лутфуллина

ТАТАР ТЕЛЕ ВӘКИЛЛӘРЕНЕҢ ТЕЛ АҢЫ ҮЗӘГЕ ЛЕКСИК БЕРӘМЛЕКЛӘРЕ

Цель настоящего исследования – выявить лексические единицы, которые формируют языковое сознание носителей татарского языка, используя различные методы анализа ассоциативных реакций. В результате работы установлено, что слова-маркеры, репрезентаторы, идентификаторы и наиболее часто встречающиеся лексемы способствуют реконструкции системы языкового сознания, отражая специфику языка и подчеркивая культурные и когнитивные особенности татар, закрепленные в их языковой картине мира. Особое внимание уделено семантическим характеристикам слов-стимулов и реакций в ассоциативном поле. Все примененные нами способы позволяют выделить лексемы, входящие в национальное самосознание народа, которое детерминируется через антропологический, исторический и понятийный аспекты. На основе анализа данных ассоциативного словаря татарского языка можно утверждать, что в ядро языкового сознания носителей татарского языка входят такие базовые понятия, как душа, родной, луч, дом, сила, человек, земля, свобода, настроение.

Ключевые слова: языковое сознание, ассоциативный словарь татарского языка, носитель татарского языка, слова-маркеры, слова-репрезентаторы, слова-идентификаторы, высокочастотные слова.

The purpose of this study is to identify lexical units that form the linguistic self-consciousness of native Tatar speakers using various methods of analyzing associative reactions. As a result of the work, it was found that marker words, representative-words, identifier-words and the most frequently encountered words contribute to reconstruct the system of linguistic consciousness, reflecting the specifics of the language and emphasizing the cultural and cognitive features of the Tatars, enshrined in their linguistic picture of the world. Particular attention is paid to the semantic characteristics of stimulus words and reactions in the associative field. All the methods we used allow us to identify lexemes that are part of the national self-consciousness of the people, which is determined through anthropological, historical and conceptual aspects. Based on the analysis of the Associative Dictionary of the Tatar Language, it can be argued that the core of the linguistic consciousness of native Tatar speakers includes such basic concepts as soul, native, ray, home, strength, person, land, freedom, mood.

Keywords: linguistic consciousness, Associative dictionary of the Tatar language, native speaker of the Tatar language, marker words, representative words, identifier words, high-frequency words.

Мәкаләнең актуальлеге милли үзаңның типик сыйфатларын һәм компонентларын ачыклау, саклау һәм культивацияләү зарурлыгы белән билгеләнә. Интернетта кулланыла торган, хәзерге җәмгыять ихтыяҗларына һәрвакытта да җавап бирмәгән кыйммәтләрне яшертен рәвештә алга сөргән һәм мәдәни аерымлыкларны бетергән

телләр өстенлек иткән цифрлаштыру дәверендә әлеге мәсьәләләр аеруча зур әһәмияткә ия. Теге яки бу милләтнең үз тамырларына, үз мәдәниятенә мөрәҗәгать итүе аның бөтенлеген, кыйммәтләрен саклап калырга мөмкинлек бирә. Ассоциатив сүзлек ярдәмендә тел аңын тикшерү традицион мәдәни ориентирларны ачыклау юлы белән этник кыйммәтләр, образлар системасын күзалларга һәм аларны интерпретацияләргә ярдәм итә. Тел үзаңы өлкәсенә караган лексемаларны анализлау этномәдәни үзенчәлекләрне һәм мәдәниятара бәйләнешләр контекстында, һәм бер мәдәният кысаларында өйрәнү өчен тиешле шартлар тудыра [9]. Бүгенге көндә төрле этносларның тел аңын тикшерү актуаль проблемаларның берсе булып тора һәм бер төркем галимнәрнең хезмәтләрендә чагылыш таба. Мәсәлән, А.П. Боргоякова хакас, рус һәм инглизләрнең иллешәр нигез сүзне үз эченә алган тел аңы үзәген аерып чыгара [1]. Казах теле материалы нигезендәге тикшеренүләр Н.В. Дмитрюк, Г.И. Черкасова һәм Ф.И. Артыкбаева [3] хезмәтендә чагылыш таба.

Т.Н. Ушакова фикеренчә, вербаль-ассоциатив алым тел һәм аң арасындагы үзара бәйләнешләрне ачыклау ысулы булып тора, чөнки аңасты дәрәҗәсендә лексик берәмлекләргә гомум кабул ителгән коннотацияләр, образлар беркетелә, һәм әлеге лексемаларны өйрәнү алар үз эченә алган кыйммәтләрне билгеләргә мөмкинлек бирә. Бу очракта бөтен сүзлек запасыннан үзендә нигез сүзләрне берләштергән үзәк аерып чыгарыла. Тел чынбарлыкны концептуальләштерү һәм аны чагылдыру инструменты, ягъни кеше аңының көзгесе булып тора [12: 6].

Нигез лексик берәмлекләр үз чиратында милли фикерләүнең базасын тәшкил итәләр, алардан тел вәкилләренең күпчелек төшенчәләрен аңлату өчен файдаланалар.

Куелган максатны тормышка ашыру өчен түбәндәге мәсьәләләрне хәл итү сорала: 1) тел аңы өлкәсенә караган маркер сүзләрне аерып чыгару; 2) репрезентант сүзләрне билгеләү; 3) идентификатор сүзләрне тикшерү; 4) ассоциацияләрнең характерын аеруча еш билгели торган лексик берәмлекләрне ачыклау.

Тикшеренүгә материал татар теленең 2024–2025 елларда компьютер технологияләре ярдәмендә ачыкланган ассоциацияләрнең нәтиҗәләре буенча төзелгән ассоциатив сүзлегеннән алынды. Эш барышында, аерым алганда, милли мәдәниятнең аеруча мөһим маркер сүзләрен аерып чыгарганда, семантик, репрезентант һәм идентификатор сүзләрнең кырын тәшкил иткән ассоциацияләрне аңлатканда тасвирлама алымнар кулланылды. Күләм ягыннан анализ алымы ассоциатив сүзлекнең югары ешлыклы берәмлекләрен билгеләгәндә файдаланылды.

Тикшеренүнең теоретик нигезен Т.Н. Ушакова [12], Э.Ф. Тарасов [10], Т.М. Рогожникова, Г.Р. Кочетова [8], Ю.Н. Караулов [6; 7], А.П. Васильева [2] кебек галимнәрнең тел аңы концепциясенә һәм

тел аңының системалылыгы мәсьәләләренә багышланган хезмәтләре тәшкил итте.

Үз вакытында А.А. Залевская фәнни кулланылышка ассоциатив кырларда нигез лексемаларның ешлыгын билдерә торган «бәйләнешләрнең югары тыгызлыгы» дигән терминны кертеп җибәрде [4: 273]. Әлеге лексемалар башка сүзләр белән иң күп бәйләнешләр барлыкка китерәләр һәм, асылда, телдәге башка төшенчәләр чагылыш тапкан каркасны тәшкил итәләр. Сан ягыннан алар чагыштырмача күп түгел, ләкин билгеләнгән ассоциацияләр составында шактый зур урын алып торалар [4: 112].

Н.О. Золотова үзенең хезмәтләрендә лексикон концепциясен алга сөрә. Аның нигезендә сүзләр ассоциацияләр составында чагылыш табу ешлыкларына бәйле рәвештә дифференциацияләнәләр [5: 90]. Тел аңы үзеген башкаларны интерпретацияләгәндә катнашкан һәм сүзләр арасында өзлексез бәйләнеш барлыкка китергән нигез лексемалар тәшкил итә [11: 79]. Тел аңы үзәге лексемаларын аерып чыгару методларының берсен тәшкил иткән ассоциацияләр составындагы югары ешлыклы сүзләрне билгеләү методикасы А.А. Залевская тарафыннан эшләнде.

Татар теленең ассоциатив сүзлеге Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе булышлыгы белән төзелде. Бу сүзлек якынча 20 ассоциацияле 500 дән артык стимул сүзне үз эченә ала. Алар ассоциатив ешлыклары кимү тәртибендә урнаштырылган. Күләме ягыннан чикләнгән әлеге хезмәт алга таба аның даими тулыландыру мөмкинлеген күз уңында тоткан онлайн версиясен эшләү кебек перспектив тикшеренүләр өчен нигез булып тора. Сүзлек, ассоциатив бәйләнешләрне анализлаганда уңайлы булсын өчен, «сүз – реакция» принцибы нигезендә төзелде. Татар теле вәкилләренең ассоциацияләре Татарстан Республикасы кысаларында халыкның чагыштырмача яшь өлеше арасында тупланды. Әлеге эш тәкъдим ителгән ассоциацияләр җыелмасын үз эченә алган һәм үзеңнекеләрне өстәү мөмкинлеге каралган Google формаларын тутыру юлы белән башкарылды. Нәтиҗәләр ачык стандарт ассоциатив эксперимент алымы белән тикшерелде.

Тикшеренүнең практик әһәмияте аның нәтиҗәләрен татар телен өйрәнүдә, лингвокультурология һәм мәдәниятара коммуникацияләр дисципланаларының теоретик курсларын эшләгәндә, татар теленнән укыту әсбаплары һәм сүзлекләр төзегәндә җәлеп итү мөмкинлеге белән билгеләнә.

Татар теленең ассоциатив сүзлеге, алда әйтеп киткәнчә, стимул сүзләрне һәм тәкъдим ителгән ассоциацияләр җыелмасын үз эченә алган Google формаларын тутыру юлы белән башкарылды. Экспериментта 18 яшьтән 21 яшькә кадәрге 500 дән артык вуз студенты катнашты. Ир-атлар һәм хатын-кызлар бертигез күләмдә диярлек җәлеп ителде. Контингент татар телен белү дәрәҗәсен ачыклауга юнәлтелгән шәхси әңгәмә нигезендә алдан билгеләнде.

Маркер сүзләр телнең әлеге мәдәнияткә генә хас булган һәм аның төп милли кыйммәтләрен гәүдәләндергән нигез берәмлекләрен тәшкил итәләр. Тел аңы системасын төзү эше нәкъ менә әлеге лексемаларны (1 нче табл.) анализлау нигезендә башкарылды. Аларны билгеләү өчен тоташтан сайлап алу алымы кулланылды. Бу үз чиратында татар мәдәниятендә урын алган милли реалияләрне чагылдырган сүзләрне билгеләргә мөмкинлек бирде.

1 нче таблица

Татар теле вәкилләре тел аңының маркер сүзләре

№	Маркер сүзләр	Ассоциацияләр
1	Тукай	шагыйрь, әдәбият, татар, мәдәният, шигырь, иҗат, халык, милләт, тел, горурлык, тарих, белем, рух, сәнгать, китап, уку, тәрбия, җан, яшьләр, мирас
2	Сабантуй	көрәш, бәйрәм, ат чабышы, җыр, бию, гореф-гадәт, авыл, кунаклар, ашамлык, күңел ачу, сабан, уеннар, дуслык, мәдәният, Казан, көмеш, җәй, көрәшче, йолдыз
3	Бәлеш	аш, милли ризык, пешерү, камыр, тәмле, традиция, бәйрәм, туганнар, өстәл, ризык әзерләү, тәм, аш пешерү, милли кухня, тәмләткечләр, ашамлык, аш бүлмәсе, аш пешерүче, ризык рецепты, ашамлык төрләре
4	Өчпочмак	өчпочмак, камыр, ит, бәрәңге, пешерү, тәмле, милли ризык, аш, табын, кунак, традиция, туган көн, бәйрәм, кухня, ризык, тәм, пешекче, әзерләү, җылы

Таблицадан күренгәнчә, ассоциацияләр маркер сүзләрнең семантикасын гына ачып калмыйча, милли аңның түбәндәге төп компонентларын да актуальләштерәләр:

1) антропологик аспект белән бәйле *туганнар, кунаклар, яшьләр, авыл* төшенчәләрен;

2) тарихи аспект белән бәйле *тарих, традиция, мирас* төшенчәләрен;

3) концептуаль аспект белән бәйле *тел, белем, җан, татар, бәйрәм, милләт, милли* төшенчәләрен.

Милли мәдәниятне татар теле вәкилләре өчен аеруча әһәмиятле булган *Сабантуй, Тукай* сүзләре, милли ашларның атамалары һ. б. маркерлый. Аңда әлеге маркерларга *туганнар (кунаклар, яшьләр), тарих, мирас, тел, белем, җан, бәйрәм, рух, милләт* кебек төшенчәләр белән бәйле күзаллаулар беркетелә.

Тел аңы милләт һәм халык төшенчәләре белән бәйле **репрезентант сүзләр** (2 нче табл.) нигезендә дә анализланырга мөмкин.

2 нче таблица

Милләт һәм *халык* төшенчәләре белән бәйле репрезентант сүзләр

№	Репрезентант сүзләр	Ассоциацияләр
1	Милли	халык, тел, гореф-гадәт, мәдәният, бәйрәм, кием, милли ризыклар, тарих, горурлык, милли музыка, милли бию, милли символлар, милли тел, милли әдәбият, милли сәнгать, милли бәйрәмнәр, милли гореф-гадәтләр, милли җырлар, милли рәсемнәр, милли мирас
2	Нәсел	гаилә, ата-баба, туганнар, нәсел агачы, нәсел җепләре, нәсел тарихы, нәсел саклау, нәсел тамырлары, нәсел бәйләнеше, нәсел варислары, нәсел традицияләре, нәсел хөрмәте, нәсел горурлыгы, нәсел бердәмлеге, нәсел байлыгы, нәсел үсеше, нәсел җыены, нәсел бәйрәме, нәсел тарихын өйрәнү, нәселне саклау
3	Иман	дин, Алла, дога, изгелек, җәннәт, җәннәткә ышану, дини белем, намаз, догалар уку, рухи көч, иманлы кеше, изге китап, гыйбадәт, иман нуры, иманлы тормыш, рухи тәрбия, иманның көче, иман һәм ышаныч, иманлы җан, изге юл

Таблицадан күренгәнчә, ассоциацияләр *нәсел* һәм *иман* репрезентант сүзләренең эчтәлеген ачып бирә һәм *милли* сыйфаты белән еш ярашкан түбәндәге төшенчәләрне идентификацияли:

1) антропологик аспект белән бәйле *халык, туганнар, кеше* төшенчәләрен;

2) тарихи аспект белән бәйле *гореф-гадәт, мирас, тарих, традиция* төшенчәләрен;

3) концептуаль аспект белән бәйле *тел, бәйрәм, милләт, милли, көч, җан* төшенчәләрен.

Милли өлкәне һәр тел вәкиле үз мәгънәсен салган һәм үз компонентларын (*халык (туганнар, кеше), тарих, мирас, тел, бәйрәм, милләт, көч, җан* кебек төшенчәләрне) аерып чыгарган сүзләр идентификацияли.

Алга таба тел аңының үзәген торгызу өчен **идентификатор сүзләр** (3 нче табл.) анализланырга мөмкин.

3 нче таблица

Туган һәм *Ватан* төшенчәләренең асылын ача торган идентификатор сүзләр

№	Идентификатор сүзләр	Ассоциацияләр
1	Туган	җир, гаилә, мәхәббәт, тугрылык, дуслык, йорт, бала-чак, кайгырту, туганлык, изгелек, тынычлык, горурлык, хәтер, туган тел, бәйрәм, җылы, якынлык, туган көн, ярдәм, бәхет

2	Туган җир	авыл, шәһәр, табигать, тарих, туган тел, горурлык, ватандашлык, туган җирнең матурлыгы, туган җирне саклау, туган җиргә мәхәббәт, туган җирнең традицияләре, туган җирнең халкы, ватаныбыз, туган җиргә кайту, туган җирнең символлары, туган җирнең тарихы, туган җирнең киләчәге, туган җирдә яшәү, туган җирнең табигате, туган җирнең рухы
3	Туган тел	тел, сөйләм, сүз, әдәбият, мәдәният, горурлык, халык, белем, укыту, сөйләшү, аңлау, тарих, тел байлыгы, сөйләм теле, сүзлек, шигырь, җыр, телне саклау, телне өйрәнү, тел үсеше, телнең әһәмияте
4	Туганлык	гаилә, туганнар, мәхәббәт, бердәмлек, җылы мөнәсәбәтләр, ярдәм, туган йорт, туган тел, туган җир, туган көн, туганнар җыены, туганлык хисе, туганнар арасында, якынлык, туганлык җепләре, туганлык ныгытучы, туганлык һәм дуслык, туганлык һәм хөрмәт, туганлык һәм ярдәмләшү

Һәр милләт өчен төшенчәләрне үз һәм чит төшенчәләргә бүлү хас. Биредә ярашу белән бәйле ассоциацияләр дә, гади ассоциацияләр дә мөһим роль уйный. Татар теле вәкилләре үзләренеке итеп түбәндәгеләрне саныйлар:

1) территория белән бәйле *йорт, авыл, җир* төшенчәләрен;
2) *кешеләр, гаилә, туганлык* төшенчәләрен;
3) тел белән бәйле төшенчәләрне;
4) тарих, традицияләр, хәтер белән бәйле төшенчәләрне;
5) *бәйрәм, белем, җыр, рух* төшенчәләрен.

Тел аңының эчтәлеге ассоциатив-вербаль челтәрдә һәм гомумән сөйләм практикасында еш чагылыш таба торган **югары ешлыклы сүзләрне** (4 нче табл.) анализлау юлы белән ачыкланырга мөмкин.

4 нче таблица

Татар теленең ассоциатив кырындагы югары ешлыклы сүзләр

Сүзләр	Чагылыш табу ешлыгы	Сүзләр	Чагылыш табу ешлыгы
туган	83	кеше	76
нәсел	19	гаилә	30
халык	22	җир	61
иген	25	ирек	83
гомер	7	җыр	50
җан	68	ризык	38
нур	65	күңел	226
кыр	63	бала	50
өй	184	йорт	74
һөнәр	22	өлкән	3
көч	106	үткән	27

Н.С. Сергиева фикеренчә, нигез берәмлекләр ассоциацияләр составындагы түбән ешлыклы башка сүзләрне табарга мөмкинлек бирә [9: 224]. Ешлык күрсәткечләре буенча, 20 ассоциацияле 550 стимул сүз (барлыгы 1000 сүз) арасында иң югары ешлыкка *җан, туган, нур, өй, көч, кеше, ирек, күңел, йорт* лексемалары ия.

Киң ассоциацияләр алымы дөнья образының гади күзгә күренми торган системалылыгын ачуның бер ысулы булып тора [11: 78] һәм ассоциацияләрне барлыкка китерүдә катнашуы ешлыгын билгеләү нәтиҗәсендә тел аңы үзәге составына кергән лексик берәмлекләрне ачыклап була. Соңгы фактор аларның тел вәкилләре лексиконындагы күпчелек сүзләр белән үзара бәйләнешенең күрсәткече булып тора.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, тикшеренү барышында кулланылган барлык ысуллар халыкның антропологик, тарихи һәм концептуаль аспектлар аша билгеләнгән милли үзаңында урын алган лексемаларны ачыкларга мөмкинлек бирә. Маркер сүзләрне анализлау милли аңның төп компонентларын актуальләштерә, чөнки алар нәкъ менә әлеге мәдәнияткә хас булган милли реалияләрне атап киләләр. Милләт һәм халык категорияләре белән бәйле репрезентант сүзләрне тикшерү тел вәкилләренең аларга нинди мәгънә салганлыгын ачыкларга һәм *милли, нәсел, иман* төшенчәләренең ни рәвешле идентификацияләнгәнен аңларга ярдәм итә. *Туган* төшенчәсенең асылын ача торган идентификатор сүзләрне анализлау тел вәкилләренең нәрсәне үз һәм нәрсәне чит дип санауларын белергә мөмкинлек бирә. Югары ешлыклы сүзләрне тикшерү ассоциатив сүзләр арасында аеруча еш очрый торган һәм шул рәвешле алар арасында бәйләнешләр булдыра торган, ассоциацияләрнең нигез сүзлек фондын тәшкил иткән лексемаларны ачыкларга булыша.

Гомумән алганда, татар теленең ассоциатив сүзлеге материалларын югарыда күрсәтелгән дүрт ысулга таянып анализлау татар теле вәкилләренең тел аңы үзәгендә *җан, туган, нур, өй, көч, кеше, ирек, җир, күңел, йорт* кебек нигез төшенчәләр урын ала дип әйтергә мөмкинлек бирә. Тикшерү барышында ирешкән нәтиҗәләр татар һәм башка тел вәкилләренең милли үзаңын өйрәнү ысуллары турындагы белемнәрне баета һәм милли аң үзәгенә кергән барлык лексемаларны, алар арасындагы бәйләнешләрне өйрәнүнең перспектив юнәлешләрен күзалларга ярдәм итә.

Әдәбият

1. *Боргоякова А.П.* Национально-культурная специфика языкового сознания хакасов, русских и англичан (на материале ядра языкового сознания): дис. … канд. филол. наук. М., 2002. 189 с.

2. *Васильева А.П.* Ядро языкового сознания якутов: структура и ключевые элементы // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2024. Т. 17. Выпуск 12. С. 4814–4819.

3. *Дмитрюк Н.В., Черкасова Г.И., Артыкбаева Ф.И.* Этноментальный феномен ядра языкового сознания: ассоциативные исследования в Казахстане // Вопросы психолингвистики. 2016. № 2 (28). С. 132–150.

4. *Залевская А.А.* Введение в психолингвистику: Учебник. 2-е изд. испр. и доп. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2007. 320 с.

5. *Золотова Н.О.* Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. Тверь, 2005. 400 с.

6. *Караулов Ю.Н.* Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. М., 2000. С. 67–72.

7. *Караулов Ю.Н.* Послесловие. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь: в 2 т. / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов. М.: АСТАстрель, 2002. С. 245–249.

8. *Рогожникова Т.М., Кочетова Г.Р.* Ассоциативная цветность звуков башкирского и татарского языков // Вестник Башкирского университета. 2012. Т. 17. № 3. С. 97–101.

9. *Сергиева Н.С.* Хронотоп жизненного пути в русском языковом сознании: дис. ... д-ра. филол. наук. М., 2010. 400 с.

10. *Тарасов Е.Ф.* Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. М., 2000. 203 с.

11. *Уфимцева Н.В.* Системность языкового сознания носителя языка как отражение системности культуры // Русский язык за рубежом. 2011. № 4. С. 79–83.

12. *Ушакова Т.Н.* Понятие языкового сознания и структура рече-мысле-языковой системы // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты. М.; Барнаул. 2004. С. 6–19.

Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты 16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе ярдәмендә әзерләнде.

Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024.

Лутфуллина Гөлнара Фирдәвис кызы,
филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт энергетика университетының чит телләр бүлеге мөдире

Лутфуллитна Гюльнара Фирдависовна,
доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой иностранных языков Казанского государственного энергетического университета

gflutfullina@mail.ru